

ה

תפילין, מזוזות ונוסח התורה באשכנז בתקופת הראשונים

מאת: אהרן קסל

הקדמה

במשך אלפי שנים שמרו יהודים על מצוות התפילין, בהניחם כל יום תפילין על ראשיהם וידיהם, ועל מצוות מזוזה בקבעם מזוזות על דלתות בתיהם. בתוך התפילין מצויות ארבע פרשיות מהתורה, כתובות על קלף, ובמזוזות כתובות שתי פרשיות מהתורה. כיום מניחים רוב עם ישראל תפילין 'של רש"י', כלומר תפילין שסדר הפרשיות שבהן נקבע על ידי רש"י, ומיעוט מניחים בנוסף גם תפילין 'של רבנו תם', שבהן סדר הפרשיות נקבע על ידי רבנו תם, נכדו של רש"י.

ד"ר מיכאל חנין הצית את סקרנותי כאשר למדתי בסרטון שלו שלא רק סדר הפרשיות שונה בשני סוגי התפילין, גם נוסח ארבע הפרשיות המצויות בתפילין של רש"י שונה מנוסח הפרשיות שבתפילין של רבנו תם. זאת ועוד, שני הנוסחים האלו שונים מנוסח הפרשיות בתפילין שכל היהודים בעולם מניחים כיום,¹ והמצב דומה גם במזוזות. בעקבות ידיעות מסעירות אלה יצאתי למסע בעולם המופלא של נוסח התורה כדי לגלות כיצד קרה הדבר המפליא הזה. המסע הביא אותי להתחקות אחר ההבדלים המצויים במקורות השונים בנוסח ארבע הפרשיות שבתפילין ובשתי הפרשיות שבמזוזות. הופתעתי לגלות שנוסח התורה בארצות אשכנז בימי הביניים מקורו בארצות המזרח (בכל וארץ ישראל), ושזמן רב חלף עד שהנוסח המקובל² של התורה, שמקורו בספרד, התפשט והתבסס גם באשכנז. גילוי זה הוביל אותי ישירות לנושא נוסף: הגדרת הפרשיות הפתוחות והסתומות, והשפעת כתר ארם צובא על כך. להפתעתי, מצאתי שדווקא בעשור האחרון נושאים אלה עלו לדיון מעמיק ולעתים סוער אצל רבנים וחוקרים.

¹ ד"ר מיכאל חנין, סופר סת"ם מומחה ובעל מגיה מוסמך, בסדרת ההרצאות המקוונת "מסתורין של האלפבית הקדוש", הרצאה 7 - "אבל רש"י כתב 'מזוזות כתיב' שאין צריך אלא אחת", [https://www.youtube.com/watch?v=wm83_iCNF1A&list=PLscHj3NkJ78M\[ZfcAVIUVPuotjUiJXd5Sq&index=12](https://www.youtube.com/watch?v=wm83_iCNF1A&list=PLscHj3NkJ78M[ZfcAVIUVPuotjUiJXd5Sq&index=12).

² ראה הערה 7.

אהרן קסל עלה לישראל מאנגליה לפני יותר מ-50 שנה ללמוד מתימטיקה באוניברסיטה העברית. שם השתתף בפרויקט חקר ה"קודים" הטמונים בתורה. כאשר שמע על כתר ארם צובה ו Codex Leningrad ושמע שיש הבדלים בכתיב ביניהם (כ 200 בתורה) התחיל כתחביב, במקביל לעבודתו כמהנדס בתעשייה האווירית, לחקור את תולדות נוסח התורה. ב-2019 יצא לאור ספרו "העולם המופלא של נוסח התורה".

את המסע המרתק הזה אציג בשני מאמרים. המאמר שלפניכם עוסק בנוסח הפרשיות בתפילין ובמזוזות על פי רש"י, על פי רבנו תם ועל פי נוסח התורה המקובל, וכן בנוסח התורה באשכנז שעמד בפני רש"י ושאר הראשונים; המאמר השני עוסק בפרשיות הפתוחות והסתומות.

הפרשיות בתפילין ובמזוזות

אחד הנושאים שעסקתי בהם בספרי "העולם המופלא של נוסח התורה"³ (להלן "ספרי") היה הסתירות שבין נוסח התורה על פי המסורה⁴ לבין הנוסח המובא בדרשות התלמוד⁵ (המונה "תלמוד" כאן כולל את ספרות חז"ל במובן הרחב ביותר של המילה: שני התלמודים, ספרי המדרשים ואף ספרות הזוהר). במאמר זה נעסוק באחד ההיבטים הבעייתיים ביותר של נושא זה – הסתירות בנוסח הפרשיות בתפילין ובמזוזות, ובכללן בנוסח שהיה לרש"י.

ישנן סתירות שונות בין נוסח התורה המובא בדרשות התלמוד לנוסח המסורה. המקרים הקיצוניים הם כמובן אלו שבהם התלמוד לומד הלכה מדקדוק המילים של התורה, כאשר הנוסח שבו הוא מדקדק שונה מנוסח המסורה. דוגמה לדבר היא הכתיב של המילה "לטוטפת", מן הכתוב "ולטוטפת בין עיניך", המופיע שלוש פעמים בתורה בשינויים קטנים.⁶ בדרשה במסכת סנהדרין, דף ד' ע"ב, דורשת הגמרא שבתפילין של ראש ישנם ארבעה בתים. הלימוד הוא מכך שהמילה "טוטפת" מופיעה כאמור שלוש פעמים בתורה, פעמים ללא האות ו' - "טוטפת", היינו בלשון יחיד, ופעם עם ו' - "טוטפות", היינו בלשון רבים. והואיל ומיעוט רבים שניים, הרי שיוצא $4 = 2 + 1 + 1$, ומכאן שישנם ארבעה בתים בתפילין של ראש. ואולם, בנוסח המסורה של התורה כל שלושת המופעים הם ללא ו'.

הסתירה הזו יוצרת פרדוקס, משום שההלכה הנהוגה - שישנם ארבעה בתים בתפילין של ראש - אינה נסמכת לכאורה על נוסח התורה שלנו כיום (ה**נוסח המקובל**⁷ של נוסח המסורה); ומאידך גיסא, הלכה נוספת קובעת שנוסח הפרשיות הכתובות בתפילין ובמזוזות (שהטקסט שלהן כולל את המילה השנויה במחלוקת 'טוטפת') חייב להיות מדויק, ואפילו טעות אחת בכתיב המלא והחסר פוסלת את התפילין או את המזוזה. ישנה אם כן השלכה מהותית לפער שבין הנוסחים.

המצב בעייתי עוד יותר. כפי שנראה בהמשך, נוסח הפרשיות שבתפילין ובמזוזות שהיה בפני רש"י, כמו גם הנוסח שהיה בפני רבנו תם, שונים מהנוסח שיש לנו כיום; ומכאן

³ העולם המופלא של נוסח התורה, אהרן קסל, הוצאת כרמל, ירושלים, 2019.

⁴ על המסורה ראה פרק 5 בספרי.

⁵ על סתירות אלה ראה פרקים 8-10 בספרי.

⁶ שמות יג, טז; דברים ו, ה; דברים יא, יח.

⁷ הנוסח המקובל הוא הנוסח המקובל היום לאשכנזים וספרדים, שהוא נוסח שנקבע ע"י הרמ"ה ואור תורה, ראה פרק 7 בספרי. ישנם תשעה הבדלים בכתיב בין הנוסח המקובל לאשכנזים ולספרדים ובין הנוסח של התימנים, ראה פרק 15 בספרי. תשעה הבדלים אלה אינם נוגעים בכלל לכל הנדון במאמר זה.

שהתפילין והמזוזות שלנו היום הם פסולים בעיני רש"י ובעיני רבנו תם, והתפילין והמזוזות שהיו לרש"י ולרבנו תם פסולים בעינינו היום. אולם כאמור בפתיחה, התפילין שלנו כיום מבוססות באופן בלעדי על שיטותיהם של רש"י ורבנו תם... והמבוכה רבה.

• נוסח הפרשיות: רש"י, רבנו תם ונוסח התורה המקובל

לפני שנמשיך, נבהיר בקצרה במה כולנו מסתמכים על רש"י ורבנו תם. בתפילין של ראש ישנן ארבע פרשיות מהתורה, כל אחת מהן כתובה על פיסה נפרדת של עור בהמה מעובד ("קלף"), וכל קלף מוכנס לבית נפרד בתפילין. בתפילין של יד ישנן אותן ארבע פרשיות, אבל כולן כתובות על קלף אחד המוכנס לבית אחד גדול. במזוזה ישנן שתיים מהפרשיות הנ"ל, כתובות על קלף אחד שמוכנס לבית המזוזה.

ארבע הפרשיות הינן:

1. שמע (דברים ו)
2. והיה אם שמע (דברים יא)
3. קדש (שמות יג)
4. והיה כי יביאך (שמות יג)

לפי רש"י סדר הפרשיות בתפילין הינו לפי סדר הופעתן בתורה, כלומר:

1. קדש
2. והיה כי יביאך
3. שמע
4. והיה אם שמע

לפי רבנו תם סדר הפרשיות בתפילין הינו:

1. קדש
2. והיה אם יביאך
3. והיה כי שמע
4. שמע

במזוזות כולם מסכימים שסדר שתי הפרשיות הוא:

1. שמע
2. והיה אם שמע

כאמור, ארבע פרשיות התפילין כוללות את שתי פרשיות המזוזות. בארבע הפרשיות הללו הנוסח המקובל של התורה זהה לנוסח בכתר ארם צובה ולנוסח הרמב"ם. אם נבחן את השינויים בארבע הפרשיות בין נוסח רש"י לנוסח רבנו תם,⁸ ובין שניהם לנוסח המקובל,

---

⁸ בהמשך נסביר כיצד אנו יודעים מה היו הנוסחאות של רש"י ורבנו תם.

נראה שהשינויים היחידים הם בכתיב המילה "מזוזת" בפרשת "שמע" והמילה "טוטפת" בפרשיות "והיה אם שמע" ו"והיה כי יבאך". הנה תמצית הדברים:

לוח 1: שינויי נוסח בפרשיות שבתפילין ובמזוזות

הנוסח המקובל, הנוסח התימני, ונוסח הרמב"ם.	נוסח רבנו תם	נוסח רש"י	
מזוזת	מזוזת	מזוזת	פרשת "שמע"
לטוטפת	לטטפת	לטוטפת	פרשת "והיה אם שמע"
ולטטפת	ולטוטפת	ולטטפת	פרשת "והיה כי יבאך"

וראה אירורים 1, 2, 3.⁹

איור 1: פרשיות "שמע" ו"והיה אם שמע" על פי נוסח רש"י

נוסח רש"י

עֲמַדַּת יִשְׂרָאֵל הַיּוֹם אֲלֵהֶנּוּ וְהָיָה אֲחֵרָה וְאֵהָבָה אֶת
וְהָיָה אֲחֵרָה בְּכָל לַבְבָּךְ וּבְכָל נְפִשְׁךָ וּבְכָל מְאֹדְךָ וְהָיָה
הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֵינִי מַצִּיחַ הַיּוֹם עָלַי לַבְבָּךְ וְשִׁנְתֶּם
לַבְבְּךָ וְהִבְרַת בָּם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלִכְתְּךָ בַּדֶּרֶךְ
וּבְשֹׁכְבְךָ וּבְקוּמְךָ וְהִשְׁרַתָּם לְאוֹת עָלַי יְיָ וְהָיָה לְטֹטֶפֶת
בְּיָד עֵינֶיךָ וְכִתְבֹתָם עָלַי מִזּוּזָה בְּיָדְךָ וּבְשִׁעְרוֹךָ
וְהָיָה אִם שָׁמַעְתָּ שִׁבְעֵלֶיךָ אֶל מִצְוֵי אֲשֶׁר אֲנִי
מִצְוֶה אֲתֶכֶם הַיּוֹם לְאֵהָבָה אֶת יְיָ אֱלֹהֵיכֶם וּלְעֲבֹדוֹ
בְּכָל לַבְבְּכֶם וּבְכָל נְפִשְׁכֶם וְהִתַּחֵי מִלֵּךְ אֲרִצְכֶם בְּעֵת
יּוֹרֵה וּמִכְלוּשׁ וְאֶסְפֶּת הַיָּגוֹן וְהִירְשֶׁךָ וּצְהַרְךָ וְנִתְחַו
לְעַלְמֵי בְשִׁיךָ לְבַהֲמֹתְךָ וְאֶכְלֹת וּלְבַעֲזַת הַשְׂמֹרוֹת לְכֶם
כִּן יִפְתֹּה לְבַבְכֶם וּסְרַתֶם וּלְעִבְדֹתֶם אֱלֹהִים אֲחֵרִים
וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם לָהֶם וּזְרַתָּ אִף יְיָ בְּכֶם וְלִצַּר אֶת
הַעֲמִים וְלֹא יִהְיֶה מִלֵּךְ וְהִאֲדַמְתָּ לֹא הַתָּן אֶת יְבוּכָדְנֶזַר
וְאֶבְדֶתֶם מִחַרְהָ מִלֵּךְ הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר יְיָ נָתַן לְכֶם
וְשָׂמֶתֶם אֶת דְּבָרֵי אֱלֹהֵי לֵב הַבְּבַיִת וְעַל נְפִשְׁכֶם וְהִשְׁרַתֶם
אֶתם לְאוֹת עָלַי יְיָ וְהָיָה לְטֹטֶפֶת בְּיָד עֵינֵיכֶם וּלְמִזְוֹתֵיכֶם
אֶתֶם אֶת בְּלִיכְתֶם לְדִבְרֵי בָּם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלִכְתְּךָ
בַּדֶּרֶךְ וּבְשֹׁכְבְךָ וּבְקוּמְךָ וְכִתְבֹתָם עָלַי מִזּוּזוֹת בְּיָדְךָ
וּבְשִׁעְרוֹךָ לְמַעַן יִרְבוּ יְמֵיכֶם וְיָמֵי בְנֵיכֶם עַל הָאֲדָמָה
אֲשֶׁר נְשַׁבְעַי יְיָ לְאֲבֹתֵיכֶם לֵאמֹר כִּי הֵם כִּימֵי הַעֲמִים
עַל הָאָרֶץ

⁹ האירורים לקוחים בהסכמה מספר "פתחי שערים", אהרן אריה שכטר ואורי אויערבאך, תש"ן, עמ' רסה-רסו.

איור 2: פרשיות "שמע" ו "והיה אם שמע" על פי נוסח רבנו תם

נוסח ר"ת

שמע ישראל יהוה אחד יהוה אחד יהוה אחד ואהבת את
 יהוה אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך והיו
 הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך וישננתם
 לבנך ודברתם בהם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך
 ובשכבך ובקומך והשרתם לאות על ירך והיו לטעפת
 בין עיניך וכתבתם על מזוזות ביתך ובשערך
 והיה אם שמעת בשמעו אל מצותי אשר אנכי
 מצוה אתכם היום לאהבה את יהוה אלהיכם ולקבצו
 בכל לבבכם ובכל נפשכם ונתתו מטר ארצכם בעת
 יורה ומלקוש ואספת דגנך ותירשך ויצהרך ונתתי
 עשב בשדך לבהמתך ואכלת וישבעת השמרו לכם
 פן יפתה לבבכם וסרתם ועבדתם אלהים אחרים
 והשתחויתם להם וזרה אף יהיה לכם ועצר את
 העמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבוליה
 ואבדתם מהרה מנעל הארץ הטבה אשר יידי נתן לכם
 ושמנתם את דברי אלה על לבבכם ועל נפשכם והשרתם
 אתם לאות על ירכם והיו לטעפת בין עיניכם ולמדתם
 אתם את מצותי לדבר בהם בשבתך בביתך ובלכתך
 בדרך ובשכבך ובקומך וכתבתם על מזוזות ביתך
 ובשערך למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה
 אשר תשבע יידי לאבותיכם לתת להם כימי העמים
 על הארץ

איור 3: פרשיות "שמע" ו "והיה אם שמע" על פי נוסח הרמב"ם והנוסח המקובל

נוסח רמב"ם

שמע ישראל יהוה אחד יהוה אחד יהוה אחד ואהבת את
 יהוה אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך והיו
 הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך וישננתם
 לבנך ודברתם בהם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך
 ובשכבך ובקומך והשרתם לאות על ירך והיו לטעפת
 בין עיניך וכתבתם על מזוזות ביתך ובשערך
 והיה אם שמעת בשמעו אל מצותי אשר אנכי
 מצוה אתכם היום לאהבה את יהוה אלהיכם ולקבצו
 בכל לבבכם ובכל נפשכם ונתתו מטר ארצכם בעת
 יורה ומלקוש ואספת דגנך ותירשך ויצהרך ונתתי
 עשב בשדך לבהמתך ואכלת וישבעת השמרו לכם
 פן יפתה לבבכם וסרתם ועבדתם אלהים אחרים
 והשתחויתם להם וזרה אף יהיה לכם ועצר את
 העמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבוליה
 ואבדתם מהרה מנעל הארץ הטבה אשר יידי נתן לכם
 ושמנתם את דברי אלה על לבבכם ועל נפשכם והשרתם
 אתם לאות על ירכם והיו לטעפת בין עיניכם ולמדתם
 אתם את מצותי לדבר בהם בשבתך בביתך ובלכתך
 בדרך ובשכבך ובקומך וכתבתם על מזוזות ביתך
 ובשערך למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה
 אשר תשבע יידי לאבותיכם לתת להם כימי העמים
 על הארץ

בספרי ראינו שיש שני סוגי מחלוקות בכתוב נוסח התורה:

1. מחלוקות בתוך המסורה.
2. מחלוקות בין נוסח המסורה לבין הנוסח המובא בדרשות; במקרים שבהם לומדים הלכה מהדרשה המחלוקת בעייתית במיוחד.

המחלוקות שהבאנו בלוח 1 מיוחדות ובעייתיות מאוד, מפני שהן מחלוקות המשלכות את שני הסוגים יחד; ולא זו בלבד, אלא שהתלמוד אף דורש מילים אלו ולומד מהן הלכות.

• המחלוקת בכתוב המילה 'טוטפת'

כאמור לעיל, במספר מקומות בתלמוד הבבלי מובא שאחת הדרכים ללמוד את ההלכה שבתפילין של ראש ישנם ארבעה בתים היא הדרשה "לטטפת לטטפת לטוטפות, הרי כאן ארבע".¹⁰ רש"י במסכת סנהדרין (דף ד' ע"ב) מבאר דרשה זו: "בפרשת 'שמע' ובפרשת 'כי יביאך' כתיב 'לטטפת' חסר ו', אבל בפרשת 'והיה אם שמוע' כתיב 'לטוטפות' מלא, הרי כאן ארבע בתים לתפילין של ראש." כפי שביארנו לעיל, הלימוד מסתמך על הופעת המילה שלוש פעמים בתורה, פעמיים בלא ו' (כלומר בלשון יחיד), ופעם אחת עם ו' (בלשון רבים), ולכן $4=2+1+1$. בעלי התוספות תמהים על רש"י ומעירים שם: "תימה, דלא כתיב ו' בין פ' ל-ת' בכולהו" (כלומר שבכל שלוש המופעים של המילה, היא נקוטה בלשון יחיד). גם במסכת מנחות מעירים התוספות: "ב'שמע' ו'והיה אם שמע' כתיב 'לטטפת', ב'והיה כי יביאך' כתיב 'ולטוטפת' בספרים מדויקים, אבל בין פ' ל-ת' לא כתיב ו'". במסכת זבחים מביאים התוספות בשם רבנו תם, נכדו של רש"י: "ואמר רבינו תם דבספרים מדויקים לא כתיב 'לטוטפות' כלל ב-ו' לבסוף". נסכם את הדברים בלוח:

לוח 2, כתיב 'טוטפת'

הנוסח המקובל, הנוסח התימני ונוסח הרמב"ם	נוסח רבנו תם	נוסח רש"י	
לטטפת	לטטפת	לטטפת	פרשת "שמע"
לטוטפת	לטטפת	לטטפות	פרשת "והיה אם שמע"
ולטטפת	ולטוטפת	ולטטפת	פרשת "והיה כי יבאך"

מהדיון שערכנו כאן נובעות מסקנות אלו:

1. בכתוב מילה "טוטפת" יש סתירה בין נוסח התורה במסורה לבין נוסח התורה המובא בדרשות, וזו סתירה בעניין שלומדים ממנו הלכה.

¹⁰ זבחים לו ע"ב, מנחות לד ע"ב וסנהדרין ד ע"ב.

תפילין, מזוזות ונוסח התורה באשכנז בתקופת הראשונים : יא

2. נוסח הקלפים בתוך התפילין של ראש, התפילין של יד והמזוזות שהיה לרש"י שונה מהנוסח שהיה לרבנו תם, ושניהם שונים מהנוסח שלנו היום.
3. מבחינת ההלכה אפילו טעות אחת בכתוב מלא או חסר פוסלת את התפילין או את המזוזה. ועל כן אם ניקח את שלושת הגורמים - רש"י, רבנו תם ורבני זמננו – התפילין והמזוזות של כל אחד מהגורמים האלה יהיו פסולים בעיני שאר הגורמים. זהו מצב עניינים מסובך, בעייתי וקצת מביך.

• המחלוקת על כתיב 'מזוזות'

באשר לכתיב המילה 'מזוזות' ישנה מחלוקת רק בפרשת "שמע":¹¹

לוח 3: כתיב 'מזוזות'

הנוסח המקובל, הנוסח התימני ונוסח הרמב"ם	נוסח רבנו תם	נוסח רש"י	
מזוזות	מזוזות	מזוזות	פרשת "שמע"

מבחינת נוסח המסורה המקובל אין מחלוקת בדבר הנוסח הנכון. בספרי¹² הסברנו כיצד שרשרת של ארבעה חכמים – רמ"ה¹³, אור תורה¹⁴, מנחת שי¹⁵ ור' שלמה גאנצפריד¹⁶ – קבעו את נוסח התורה המקובל כיום לאשכנזים ולספרדים. נביא כאן את תמצית דבריהם בנדון שלנו.

הרמ"ה כותב קצר ולעניין על כך בדיונו בשורש 'זוז':

ודפרשת שמע ישראל חסר ו' קדמא [ראשונה] בין תרין זיינין [שתי אותיות ז'], ומלא ו' תניון [שני], קדים ל'ת' [הקודם לאות ת']. ודפרשת 'והיה אם שמע' 'מזוזות' כתיב מלא דמלא בתרין ויין [בשתי ו'] .

הרמ"ה קובע באופן פסקני שהנוסח 'מזוזות' הוא הנכון.

לאור תורה יש שקלא וטריא ארוך מאוד, אולם גם הוא מסכם:

11 דברים ו, ט.

12 בפרק 7.

13 ר' מאיר הלוי אבולעפיה, ספרד, 1170-1244, כתב את הספר 'מסורת סייג לתורה'.

14 ר' מנחם די לונזאנו, איטליה וירושלים, נפטר בשנת 1608, כתב את הספר 'אור תורה'.

15 ר' ידידיה שלמה רפאל נורצי, איטליה, 1560-1626, כתב את הספר 'מנחת שי'.

16 ר' שלמה גאנצפריד, הונגריה, 1804-1886, כתב את הספר 'קסת הסופר'.

נקטינן דהכא [נכריע שכאן] בפרשת 'שמע' 'מזוזות' כתיב חסר ו' קדמאה [ראשונה], ומלא ו' תנינא [שנייה], וכן כתבו הרי"ף ורמב"ם סמ"ג והרמ"ה והמאירי וז"ל [לא ברור למה הכוונה ב'ז"ל"] וכן נמצא בכל הספרים וכן מעידות המסורות וכן עיקר. ובספרי הטור הדפוסים כפל טעות סופר בזה, ותו לא מידי [ואין עוד לדון בנושא].

גם **מנחת שי** מביא רשימה ארוכה של ראשונים חשובים, רובם ספרדים: קודקס הללי [כתב יד ספרדי קדום], רי"ף, רמב"ם, סמ"ג, טור, רבנו ישעיה הראשון, ריא"ז, ספר התרומות, אבן ירחי, רמ"ה ומאירי - שלכולם הכתיב בפרשת 'שמע' הוא 'מזוזות' כמו בנוסח המקובל. וכך מכריע ר' שלמה גאנצפריד **בקסת הסופר**.

• שיטת רש"י בכתיב המילה 'מזוזות'

בסעיף זה נביא את השקלא וטריא של כל אחד ממומחי המסורה - אור תורה, מנחת שי וקסת הסופר - על שיטת רש"י בכתיב המילה 'מזוזות'. זהו דיון תלמודי מסובך, ומי שאינו רוצה לצלול לעומקו מוזמן לדלג לסעיף הבא, *הפיתרון לפליאות ולתמיהות של אור תורה, מנחת שי וקסת הסופר*.

ואולם, רש"י כאמור גורס אחרת: על המילה 'מזוזות' בפרשת 'שמע' מעיר רש"י בפירושו לתורה **"מזוזות' כתיב, שאין צריך אלא אחת"**. ברור מלשונו שהכתיב שלו אחר, וניתן להתפרש כמזוזה אחת. חשוב לציין כי הכתיב **'מזוזות'** בהערה זו של רש"י מופיע רק בנוסח המדויק של פירוש רש"י לתורה. **ביותר מ- 90% של הדפוסים של פירוש רש"י בחומשים, כולל במקראות גדולות, צינזרו את ההערה ותיקנו אותה ל"מזוזות'** כתיב שאין צריך אלא אחת", כדי להתאים את ההערה לנוסח התורה המקובל **'מזוזות'**.¹⁷ אולם ברור מגוף הדברים שתיוקן זה הופך את דברי רש"י לכמעט בלתי מובנים. בהערה זו מתייחס לכאורה רש"י למחלוקת בגמרא במסכת מנחות:

אמר אמימר האי פיתחא דאקרא [הפתח בפינת הבית] חייב במזוזה. אמר ליה רב אשי לאמימר והא לית ליה פצימין [אין לו פצימים, כלומר מזוזות שער = doorposts]. אמר לו עדי פצימי [אלה הם פצימיו]. רב פפא איקלע לבי [הזדמן לביתו של] מר שמואל, חזא ההוא פיתחא [ראה את הפתח] דלא הוה ליה אלא פצים אחד משמאל ועבידא ליה [ושעשה לו] מזוזה. אמר לו כמאן [כמו מי אתה נוהג]? כרבי מאיר? (המחייב מזוזה בפתח שיש לו פצים אחד). אימר דאמר [אמור שאמר] רבי מאיר מימין, משמאל מי אמר? ... מאי רבי מאיר? [מהו הדבר שמובא בשם רבי מאיר?] דתניא [הובא בברייתא]: בית שאין לו אלא פצים אחד רבי מאיר מחייב במזוזה וחכמים פוטריין. מאי טעמא דרבנן? מזוזות כתיב (דברים ו, ט).¹⁸ מאי טעמא דרבי

¹⁷ מיכאל חנין, המסותרין של אלפבית הקדוש הרצאה 7 - YouTube.
¹⁸ את המשך הסוגיה בגמרא אביא כלשונה בלא לפרשה, כיוון שהיא מסובכת וניתנת לפירושים שונים, והפרטים אינם נחוצים לענייננו.

מאיר? דתניא: מזוזות, שומע אני מיעוט מזוזות שתיים, כשהוא אומר (דברים יא, כ) מזוזות בפרשה שניה, שאין תלמוד לומר הוי ריבוי אחר ריבוי, ואין ריבוי אחר ריבוי אלא למעט, מעטו הכתוב למזוזה אחת, דברי ר' ישמעאל. רבי עקיבא אומר אינו צריך. כשהוא אומר (שמות יב, כג) על המשקוף ועל שתי המזוזות שאין ת"ל [תלמוד לומר] 'שתי'. מה ת"ל שתי? זה בנה אב. כל מקום שנאמר מזוזות אינו אלא אחת, עד שיפרט לך הכתוב שתיים.¹⁹

הגמרא מביאה שתי דעות, של רבי ישמעאל ושל רבי עקיבא, ומבארת על פיהן את השיטה המחייבת מזוזה גם בפצים אחד, היא שיטת רבי מאיר. כמוכן שרבי ישמעאל ורבי עקיבא לא הסבירו את רבי מאיר, שהלא הם קדמו לו, אלא הוא שסבר כמותם. על "מיעוט הכתוב למזוזה אחת" בדברי ר' ישמעאל מעיר רש"י "שאם אין לו אלא פצים אחד – חייב", ועל "שאיין תלמוד לומר שתי" בדברי ר' עקיבא מעיר רש"י "דמיעוט מזוזות שתיים". כאמור, בפירושו לתורה כתב רש"י "מזוזות' כתיב שאין צריך אלא אחת". ברור שבעבור רש"י המפתח לסוגיה הוא שבפרשת 'שמע' כתוב 'מזוזות' חסר ו' שנייה, כלומר לשון יחיד, ולכן על פתח שבו פצים אחד קובעים מזוזה.

נסביר את הסוגיה. הנושא הוא האם יש לקבוע מזוזה בפנינת בית או חדר שיש בו רק פצים אחד, ובכך יש מחלוקת בין רבי מאיר, המחייב מזוזה, לחכמים הפוטרם ממזוזה. הגמרא שואלת "מאי טעמא דרבנן?" ועונה "מזוזות כתיב", וברור שהם מסתמכים על הכתיב 'מזוזות' המלא בלשון רבים, ולומדים ממנו שיש חובת מזוזה רק כאשר יש שני פצים. הגמרא שואלת "מאי טעמא דרבי מאיר?" ובתשובה מביאה ברייתא ובה דעותיהם של רבי ישמעאל ורבי עקיבא. בפשטות שני החכמים מסכימים עם רבי מאיר אבל לכל אחד יש טעם משלו. על פי הכלל הרגיל של הגמרא, כאשר יש מחלוקת בין יחיד (רבי מאיר) לרבים (חכמים) הלכה כרבים, ולכן ההלכה תהיה כחכמים שאין חובה לקבוע מזוזה. אולם רש"י בפירושו לתורה מפרש על פי שיטת רבי מאיר, ומסתמך על הכתיב 'מזוזות', חסר ו' שנייה. חשוב לציין שרבי מאיר אינו בדיוק 'יחיד' כי רבי ישמעאל ורבי עקיבא פוסקים כמוהו, ואכן תמוה שההלכה מובאת בשם רבי מאיר ולא בשם רבי ישמעאל ורבי עקיבא שקדמו לו.

כיצד ניתן להבין את דברי רש"י, המפרש את הכתוב על פי רבי מאיר, וגורס כתיב שונה מן המקובל למילה מזוזות? נביא כאן את דבריהם של מומחי המסורה בדבר בעיית הנוסח שהיה בפני רש"י:

אור תורה הביא מספר חכמים שכתבו שהכתיב שהיה בפני רש"י הוא "מזוזות", והוא השיג עליהם וכתב במילים בוטות "ואני אומר טועים כל האומר כן ומיחסיים לרש"י ז"ל מה שאינו. ואנן ממשכנין נפשיין אגברא רבה [ואנו ממשכנים את נפשותינו לאיש הגדול

¹⁹ מסכת מנחות, דף לד ע"א.

– רש"י] ולא ממהרין לשבש דבריו. ואילו היתה כוונת הרב [רש"י] כמו שהבינו החכמים הנזכרים היה אומר בהדיא [בפירושו לתורה] 'חסר כתיב' כי כן דרכו. אלא ודאי לא לכך נתכוון ומה שנמצא כתוב בפירושו 'מזוזת כתיב' טעות סופרים הוא... הילכך למדנו שאין צורך לקבוע מזוזת אלא מצד אחד. " זאת אומרת שכדי להימלט מלהעלות על הדעת שלרש"י היה נוסח שונה של התורה, טוען אור תורה שסוגיית הגמרא במנחות אינה עוסקת בדין קביעת מזוזת במקרה שיש רק פצים אחד כפי שמבינים כל המפרשים, אלא שבפתח רגיל מספיק לקבוע מזוזת אחת בפצים אחד, ולא לקבוע שתי מזוזות.

מנחת שי עוסק בנושא כתיב 'מזוזות' בתורה בדיונו הארוך בשמות יב ז, על הכתוב "ונתנו על שתי המזוזות". הוא אומר שבשלושה המופעים של המילה בתורה הכתיב הנכון הוא כפי הנוסח המקובל. הוא מביא את הדיון של ר' אליהו בחור בספרו 'מסורת המסורת' על הסתירות בין נוסח המסורה לבין הנוסח המובא בדרשות, שבחלק מהן נוסח התורה שהיה בפני רש"י או בעלי התוספות שונה מנוסח המסורה המקובל. בהמשך הוא מוסיף:

מצאתי במרדכי להלכות קטנות גירסא אחרת בסוגית הגמרא, וזו לשונה: 'מאי טעמא דרבי מאיר? מזוזת כתיב. מאי טעמא דרבנן? מזוזות כתיב'. עד כאן. [כלומר שהמחלוקת בין רבי מאיר לחכמים הוא על הכתיב: 'מזוזת' או 'מזוזות']. אולי זאת היתה גירסת רש"י ז"ל בגמרא, ומה שכתב על התורה שאין צריך אלא אחת, היינו פצים אחד, ודעתו לפסוק כרבי מאיר כמו שפסק גם כן הרא"ש ז"ל.²⁰

אם כן, מנחת שי סבר שאכן רש"י פסק כרבי מאיר אף שהוא יחיד, ואף מוצא סמך לסברתו בדברי המרדכי.

הרב שלמה גאנצפריד עורך דיון ארוך ומסובך בספרו קסת הסופר, בקונטרס "לשכת הסופר", המוסיף הערות ומהווה השלמה לספרו.²¹ הרב גאנצפריד פותח באופן פסקני בכך שהכתיב בפרשת 'שמע' הוא 'מזוזות' כמו בנוסח המקובל, והוא ממשיך:

כן הסכימו בעלי המסורה. אבל רש"י ז"ל כתב כאן [בפירושו לתורה] וזה לשונו "'מזוזות' כתיב שאין צריך אלא אחת" עד כאן לשונו. וכבר דחו זאת מכח המסורת ומכח הסוגיא דמנחות דף ל"ד ע"א.

כעת הרב גאנצפריד צולל לדיון ארוך מאוד. הוא מביא את דברי אור תורה ומשיג עליהם:

ואני אומר ודאי ראוי לנו למשכנני נפשין אדרב [רש"י] ולישב דבריו הקדושים אבל רק בדברים שמתישבים על הלב ולא בדברים שאין להם שחר. ... ולפ"ד [ולפי דעת] בעל אור תורה דמי ח"ו [מדמה חס ושלום] רבנו רש"י ז"ל להאי עורבא דאייתי נורא לקינא [לעורב ההוא שהביא אש אל הקן]. אבל האמת הברור הוא כדעת החכמים הנזכרים דכוונת רש"י [בפירושו לתורה] ד'מזוזות' חסר כתיב... ובכל מקום תפס רש"י

²⁰ מנחת שי בפרשת בא (שמות יב ז).

²¹ קסת הסופר, מהדורא תנינא, חלק ב, טעעסמאן, לונדון, תשע"ד, עמ' שיג-שיד.

ז"ל לשון המדרש מפני שחייב אדם לומר בלשון רבו וגם כאן נ"ל [נראה לי] דמסתמא ראה זאת רש"י ז"ל באיזה מדרש ד"מזוזות' כתיב שאין צריך אלא אחת". ואנן לא קימ"ל הכי [ועלינו לא מקובל כך] אלא כבעלי המסורה וכשמעתא [וכמו בהלכה בגמרא] דמנחות דמלא 'ר' תנינא [השני].

בסופו של דבר טוען הרב גאנצפריד שרש"י כתב "מזוזות' כתיב שאין צריך אלא אחת" מפני שרש"י ראה דבר זה במדרש כלשהו.

במהלך דבריו מזכיר הרב גאנצפריד גם את פירושו של מנחת שי, ומעיר על כך: **"והנה מלבד שפירושו זה ג"כ [גם כן] דחוק ... בלאו הכי נמי לא נהירא [בכל מקרה הוא אינו ברור] לפי עניות דעתי."** והוא מסיים:

והנה זהו לשון הרא"ש בהלכות קטנות 'ונראה דהלכה כרבי מאיר כיון דרבי ישמעאל ורבי עקיבא קיימי כותיה [פוסקים כפי שהוא פוסק] וכן משמע לעיל ... והרי דעיקר הסברא לפסוק כרבי מאיר משום דרבי ישמעאל ורבי עקיבא קיימי כותיה [פוסקים כמוהו]. וזהו לפי הגירסא [של הגמרא] שלפנינו. אבל לפי גירסת המרדכי הרי אדרבה רבי ישמעאל ורבי עקיבא קיימי בהך מילתא [פוסקים בדבר הזה] כחכמים ד'מזוזות' כתיב. עיין שם במרדכי. ורבי מאיר יחיד הוא בהך מילתא [בדבר זה]. ומהיכא תיתי לפסוק כיחידאי [ומהיכן תביא לפסוק כדעת יחיד נגד רבים]. ומחזורתא כמש"ל [ומתברר כמו שכתבתי לעיל] דרש"י ז"ל ראה זאת באיזה מדרש אבל אינו הלכה.

• מה הבסיס של רש"י?

ברור שרש"י פוסק כרבי מאיר, שיש לקבוע מזוזה גם כאשר יש רק פצים אחד, והוא מביא כסיוע לפסיקתו את הכתיב 'מזוזות'. קשה מאוד לאור תורה, מנחת שי וקסת הסופר לקבל ולהתמודד עם הנוסח שהביא רש"י, המנוגד הן לנוסח המקובל והן לנוסח העולה מגרסתם לסוגיה התלמודית.²² מה המקור של רש"י שזהו הכתיב? כאמור, שורה ארוכה של ראשונים דגולים (שהביאו אור תורה ומנחת שי) כותבים שזה אינו הכתיב הנכון. אור תורה משתמש בביטויים חריפים **"ואנן ממשכנין נפשין אנברא רבה"**; **"ודאי לא לכך נתכוין [רש"י] ומה שנמצא כתוב בפירושו 'מזוזות כתיב' טעות סופרים הוא"**. קסת הסופר משתמש גם הוא בביטויים חריפים, חלקם מכוונים כלפי אור תורה בעצמו: **"ודאי ראוי לנו למשכוני נפשין אדרב [רש"י] ולישב דבריו הקדושים אבל רק בדברים שמתישבים על הלב ולא בדברים שאין להם שחר"**; **"בעל אור תורה דמי ת"ו רבנו רש"י ז"ל להאי עורבא דאייתי נורא לקינא**. בקיצור, אור תורה, מנחת שי וקסת הסופר עושים "שמיניות באויר" לתרץ את רש"י, וחלוקים ביניהם מהי השיטה הנכונה לעשות כן.

²² יוצאת דופן כאמור היא גרסת המרדכי שמביא מנחת שי, הגורסת כרש"י.

• הפיתרון לפליאות ולתמיהות של אור תורה, מנחת שי וקסת הסופר

הפיתרון לפליאות ולתמיהות אלו של אור תורה, מנחת שי וקסת הסופר פשוט. לפני רש"י היה נוסח תורה שונה מהנוסח המקובל, ובו בפרשת 'שמע' אכן כתוב 'מזוזת'! ודברי קסת הסופר "דמסתמא ראה זאת רש"י ז"ל באיזה מדרש ד'מזוזת' כתיב שאין צריך אלא אחת" אינו מדויק - רש"י ראה "'מזוזת' כתיב" לא "באיזה מדרש" אלא בטקסט התורה עצמו!!

מהו נוסח התורה שעמד בפני רש"י?

אז איזה נוסח לתורה היה בידי רש"י? בשנים האחרונות ענו מספר חוקרים על שאלה זו. תשובה ראשונית לשאלה קיבלתי בסרטון של ד"ר מיכאל חנין,²³ והיא מבוססת על 'קודקס לנינגרד',²⁴ שבו אמנם כתוב 'מזוזת' בפרשת 'שמע' (ראה איור), ממש כמובא ברש"י. מאידך גיסא, אין יסוד לחשוב שנוסח כל התורה שהיה בפני רש"י הוא הנוסח בקודקס זה. מספר חילופי²⁵ הכתיב בין הנוסח המקובל של התורה לבין הנוסח בקודקס לנינגרד עומד על 130²⁶. רק במקרה המילה 'מזוזת' היא אחת מהם.

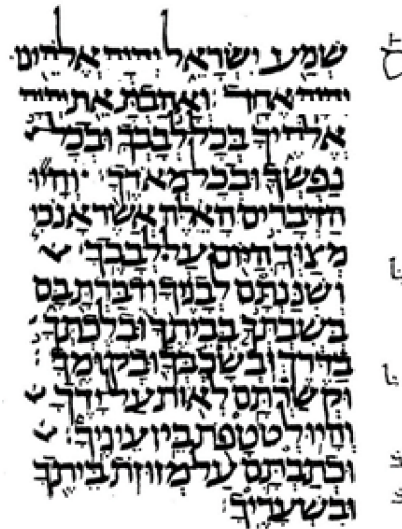
²³ ראה הערה 1.

²⁴ קודקס, או בשמותיו האחרים כתר או מצחף, הוא כתב יד הכרוך בצורת ספר (ואינו גלול כספר תורה) ובו טקסט מנוקד, מוטעם, מדויק ומוגה של המקרא או של חלק ממנו, וכן מובאות בו הערות המסורה בשוליים. מטרת כתיבת הקודקס היא לקבע, לשמר ולהנציח את נוסח המקרא על פי המסורה ולשמש נוסח מופתי לסופרים. מערכת המסורה התפתחה בשלושה מוקדים: טבריה, ירושלים ובבל. המסורה שהתקבלה והתפשטה בכל קהילות ישראל, ואשר מצויה בשימוש היום, היא המסורה הטברנית. שני קודקסים טברניים חשובים הם כתר ארם צובה (המסומן א) וקודקס לנינגרד (המסומן ל). ראה פרק 11 בספרי.

²⁵ מחברים שונים משתמשים במושגים שונים (חילוף = שינוי = הבדל = סתירה) לתאר אותה תופעה.

²⁶ ב-wikisource, משתמש/Dovi:מקרא על פי המסורה/מידע על מהדורה זו/פרק ג, ישנה רשימה של 127 החילופים בכתיב התורה בין ל לנוסח התימנים. אם נבדוק את 9 החילופים בין הנוסח המקובל לבין נוסח התימנים (ראה פרק 15 בספרי), יוצא שיש 130 חילופים בין ל לנוסח המקובל.

איור 4: פרשת 'שמע' בקודקס לנינגרד

• סיכום ביניים: מסקנות המחלוקת על כתיב 'מזוזות'

ראינו שבפני רש"י ורבנו תם עמד הנוסח 'מזוזות' בפרשת 'שמע', והוא גם הנוסח בקודקס לנינגרד. לעומת זאת בפני הראשונים האחרים, וכן בנוסח התורה המקובל, הכתיב הוא 'מזוזת'. רש"י פסק הלכות בעזרת הכתיב שהיה לפניו, וכתב הערות בהתאם ללימוד הלכתי זה בפירושו לתורה ולתלמוד. מומחי המסורה אור תורה, מנחת שי ור' שלמה גאנצפריד נדחקו לתרץ את פירושו של רש"י בדרכים שונות ומפליגות, אולם לא קבלו את ההסבר הפשוט – שבנוסח התורה שעמד בפני רש"י היו שינויים בכתיב מהנוסח שהיה בפניהם. על כן ביותר מ-90% של הדפוסים של פירוש רש"י לתורה, כולל במקראות גדולות, צינזרו את הערתו של רש"י ותיקנו אותה ל'"מזוזות' כתיב, שאין צריך אלא אחת", כדי להתאים את ההערה לנוסח התורה המקובל.

• מחקריו של מנחם כהן על כתבי יד אשכנזיים

מהו נוסח התורה שעמד בפני רש"י? מתברר שהתשובה לשאלה זו היא תולדה של התשובה לשאלה רחבה יותר, בדבר אופי נוסח התורה בספרי התורה ובכתבי יד אחרים שנפוצו באשכנז בתקופת הראשונים. בשנים האחרונות חקרו שאלות אלו מספר חוקרים, וכולם הגיעו למסקנות דומות. להלן נסקור את המחקר בנושא.

פרופ' מנחם כהן ענה על השאלות הללו במאמר שמתלווה לפרויקט האדיר שלו באינטרנט "מקראות גדולות הכתר".²⁷ מאמרו מתייחס לכל המקרא, וכמובן תופס לגבי התורה; להלן נסכם את מאמרו.

במקומות רבים בפירוש רש"י למקרא יש סתירה בין הציטוט מהמקרא ב"דיבור המתחיל" או בגוף הפירוש לבין הנוסח המקובל של המקרא. לפעמים הסתירה היא עניין של כתיב מלא וחסר, ולפעמים תוספת או חיסרון של אות (כמו 'ואת' במקום 'את' בשמות כה, כב). בחלק מהמקרים השינוי בציטוט המילה הוא היסוד לפירושו, כמו בהערתו שראינו לעיל: "מזוזת" כתיב שאין צריך אלא אחת". כהן מביא דוגמאות שונות לתופעה, ומציין שהצד השווה הוא שהכתיב שמביא רש"י מתאשר מתוכן הפירוש, וכך הוא מופיע בכתבי יד מסוימים של המקרא, בעיקר באשכנז. אותה התופעה מתרחשת גם בפירושו למקרא של ר' יוסף קרא, שהיה בן זמנו של רש"י וחי בצרפת ובאשכנז.²⁸ אנקדוטה מספרת שר' יהודה בן אליעזר, פרשן של רש"י שחי כ-150 שנה לאחר פטירתו, מספר ששליח ציבור מטרוייש, עירו של רש"י, תמה מדוע לא היה לרש"י ספר [תורה] מדויק, שר' יהודה בן אליעזר מזהה עם ספר ספרדי.²⁹

כהן בחן כתבי יד אשכנזיים של המקרא או של חלקים ממנו, וזוהי מסקנתו:

נוסחיהם של רש"י ושל ר' יוסף קרא משקפים את המציאות של סוף המאה ה-11, ואילו מרבית כתבי היד המקראיים נכתבו במרחב האשכנזי במרוצת דורות רבים לאחר מכן (מאות 13-14). אך עובדה זאת, לא זו בלבד שאינה פוסלת את ההשוואה ביניהם, אלא אדרבא, היא מוסיפה לה ממדים נוספים של משמעות. תשתית ההבדלים בטקסט המקראי, המשותפת לעדי נוסח שנכתבו ברחבי אשכנז לאורך מאות שנים, מעידה על אחיזתה האיתנה של התופעה, ועל מורשת מסירה ארוכה של סופרים, שאינה מכירה את דמותו המדוקדקת של נוסח המסורה, ואוחזת במסורות קדומות מקבילות (לענייננו נכנה אותה 'חוי-מסורתית'). העובדה שגם רש"י וגם ר' יוסף קרא השתמשו בספרים מן הטיפוס הזה, מעידה על שורשיו הקדומים, ועל שליטתו

²⁷ פרופ' מנחם כהן, נוסח המקרא שהיה לפני רש"י ותלמידיו, פרשני צרפת. 2019, באתר האינטרנט "מקראות גדולות הכתר".

²⁸ כהן, נוסח המקרא שהיה לפני רש"י ותלמידיו, עמ' 3, 9-10.

²⁹ מעשה זה מובא בספרו של ר' יהודה בן אליעזר 'מנחת יהודה' שבו הוא מציין כמה חילופי נוסח בין פירוש רש"י למקרא לבין הנוסח המקובל של המקרא, ואומר שזה הנוסח שהיה לרש"י. ראה פנקובר, נוסח המקרא שעמד לפני רש"י כפי שהוא משתקף בפירושו למקרא, עמ' 103, הערה 21.

המלאה באשכנז של תקופתם, כולל ספרי תורה שבהיכל... המציאות ה'חוץ-מסורתית' איננה מוגבלת לאזור אשכנז דווקא, ולא שם החלה את דרכה. עקבותיה מובילים לאיטליה, ומשם לאזורי מסירה מסוימים בארץ ישראל עצמה. סימנים רבים מעידים שכל מה שאנחנו מוצאים באשכנז בתחום הנ"ל, לאו דווקא נוצר באזור זה, ואין הוא אלא חוליה מסירה ארוכה, ששרשיה מגיעים לארץ ישראל. דבר מקובל הוא במחקר ההיסטורי של יהדות אשכנז, שגלי ההגירה הראשונים של היהודים לאזור זה הגיעו בעיקר מאיטליה, והביאו עמם מטען כבד של מנהגים ומסורות ארצישראליות בכל תחומי התרבות היהודית. מסתבר שגם תשתית הנוסח ה'חוץ מסורתית' של ספרי המקרא באשכנז היתה בכלל המטען הזה.³⁰

בימי הביניים רוב כתבי היד המקראיים נכתבו בשיתוף פעולה בין שני אנשים: הסופר-המעתיק (יכונה 'סופר' או 'יד א') והמסרן-נקדן-מגיה (יכונה 'מסרן' או 'יד ב'). הסופר היה מעתיק את נוסח האותיות מספר שנהוג להעתיק ממנו, ואילו המסרן היה מגיה את נוסחו של הסופר, מנקדו, מוסיף טעמי המקרא, ועל פי רוב גם מעטרו בהערות מסורה. פרופ' כהן כותב על כך כי "מצע הטקסט ששימש לשני האנשים לצרכי עבודתם לא היה אחיד: הסופר, שעניינו היה נוסח האותיות בלבד, היה צמוד יותר לספרים ולמסורות נוסח שקיבל מרבותיו, ואילו המסרן-מגיה, שביקש להעלות על הדף גם הערות מסורה, החזיק בידיו על פי רוב מצחף מסורה (דהיינו טקסט כרוך, מנוקד ומוטעם המעוטר בהערות מסורה), שממנו היה מעתיק את הניקוד, הטעמים והמסורה, ועל פיו היה מגיה את נוסח האותיות שקיבל מהסופר. התוצאה הסופית של התהליך הזה הייתה מצחף מסורה חדש, ובו תיקונים המקרבים בדרך כלל, בשיעור זה או אחר, את נוסחו של הסופר לכיוונה של המסורה."³¹ יש לציין את הניגוד בין תיאורו כאן של פרופ' כהן את עבודתו של המסרן-נקדן בימי הביניים - המעתיק ממקור כתוב - לתיאורו של הרב ברויאר, שכתב על נקדני תקופת חכמי המסורה ש"הנקדנים לא ניקדו והטעימו על פי טופס מקרא שלפניהם, אלא על פי מסורת הקריאה והנגינה השגורה על פיהם. ונראה שכל ארבעה הנקדנים [של המצחפים המדויקים של המסורה הטברנית] היו בקיאים בהגיית המלים, ועל פיה ניקדו את התיבות שלפניהם."³² ואולי אפשר ליישב את שני התיאורים ולומר שארבעת הנקדנים-מסרנים של המצחפים המדויקים של המסורה הטברנית היו ב'ליגה אחרת' מהנקדנים-מסרנים שחיו כ-200-300 שנה אחריהם. פרופ' כהן בחן כתב יד של חלק מספר יהושע שנכתב בארץ ישראל בסביבות המאה התשיעית, והסיק "שהוא מצביע על ארץ-ישראל כמקור הראשוני של מסורת סופרים האשכנזית... הושו קרוב למאה כתבי יד של תנ"ך שלם, ממרכזי מסירה שונים, ומתקופות שונות במהלך מאות השנים האחרונות של ימי הביניים. המחקר העלה, שחלק

³⁰ כהן, נוסח המקרא שהיה לפני רש"י ותלמידיו, עמ' 14.

³¹ כהן, נוסח המקרא שהיה לפני רש"י ותלמידיו, עמ' 15, 24-25.

³² ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, עמ' 67.

הארי של כתבי היד הללו השתייכו לטיפוסי הנוסח החוץ-מסורתיים, ואילו מרחב המחיה של 'נוסח המסורה' באירופה של ימי הביניים היה מצומצם למדי, והתרכז בעיקר בספרד (אם כי גם שם היה בבחינת מיעוט). כנגד זה, באשכנז כמעט שלא הכירו את נוסחי המופת המובהקים של המסורה עד לתחילת עידן הדפוס.³³

בהמשך מציין פרופ' כהן נקודה חשובה נוספת: "חוסר היכולת של המסרנים, ברובם המכריע, למצות את המידע האצור בהערות המסורה עד תומו... כנגד חוסר היעילות של מנגנון המסורה כמכשיר מעשי להשלטת 'נוסח המסורה' במרכזי המסירה היהודיים, מתבלטת יעילותם של ספרי המופת לאותה מטרה."³⁴ כהן ניסה לאבחן באופן כולל את טיבה של המציאות הכתיבית ששררה בחבל אשכנז בימי הביניים בכלל, ובמאות י"ב עד ט"ו בפרט, בהשוואה למציאות הכתיבית הספרדית באותה תקופה. כך הוא מתאר את בסיס עבודתו: "לצורך האמינות הסטטיסטית של התמונה אנחנו חייבים להעביר בכור המצרף של המיון הטיפולוגי מספר גדול של כתבי יד. בחרנו אפוא ב- 70 כתבי יד מאשכנז ומספרד מהמאות 12-15, כמעט כולם מצחפי מסורה של תנ"ך שלם. עליהם הוספנו גם את הדפוס הראשון של תנ"ך שלם, סונצ'ינו 1488, שאפשר לראותו כפרכוס אחרון, וכחתימה, של המציאות ה'חוץ-מסורתית' המובהקת בעידן כתבי היד - מציאות, שהנסיבות החדשות של מהפכת הדפוס העבירו אותה עד מהרה מן העולם".

וכך מסכם כהן את מסקנות האבחון הכולל:

הצד השווה למציאות האשכנזית והספרדית כאחד, ששניהם מעידים על תשתית חזקה וקדומה של כתיב 'חוץ-מסורתי', שהחזיקה מעמד במשך מאות שנים, למרות השאיפה האידיאלית של העוסקים במלאכת המסירה לעקור אותה. הממצא העולה מבדיקת נוסח הסופרים בכתבי היד מהמאות 12-15 מעיד על שליטה עמוקה של הכתיב ה'חוץ-מסורתי' באשכנז, ועל היותו רוב גם בספרי ספרד...

הממצא הספרדי מוכיח כי בחבל ארץ זה התנהלה פעילות נמרצת יותר לשינוי המצב הזה. כפי הנראה חברו הנסיבות השונות בספרד להשתלשלות שאפשרה זאת. בניגוד לאשכנז נמצאו בספרד גם ספרים שהכילו גרסאות מובהקות של 'נוסח המסורה', ונוסחם היה מדויק יותר לא רק בטקסט עצמו, אלא גם בהערות המסורה שהופיעו בהם, אשר מלבד דיוקן היו לרוב גם מרובות ו/או מפורטות יותר. תשתית זו אפשרה מודעות נרחבת ועמוקה יותר להבדלים בין הנוסחים מבחינת התאמתם להערות המסורה, ובעקבותיה פעילות מסרנית אינטנסיבית, בעיקר במאות האחרונות של ימי הביניים, הן מצד הסופרים עצמם, והן מצד מסרנים מומחים, להפצת נוסחם המדוקדק

³³ כהן, נוסח המקרא שהיה לפני רש"י ותלמידיו, עמ' 21-23. שיטת המחקר הזו של כהן שבליבה מיון טיפולוגי, זיהוי קטגוריות וניתוח לפיהן היא מהפכנית ואומצה על ידי חוקרים אחרים והובילה לתוצאות חשובות. ראה הגדרה נוספת של השיטה אצל יוסי פרץ בהמשך.

³⁴ כהן, נוסח המקרא שהיה לפני רש"י ותלמידיו, עמ' 34.

של הספרים הללו דוקא. צירוף גורמים אלה תורם להבהרת ההבדל בין ספרד ואשכנז במהירות היחסית שבה נעה המציאות הטקסטואלית לכיוון נוסח המסורה... תמונת המצב הטקסטואלית של ספרי מקרא בקהילות היהודיות בארצות אירופה בימי הביניים, המתקבלת ממחקרנו זה, מאפשרת לנו לשוב לשאלת נוסח המקרא שהיה לפני רש"י ותלמידיו. **ניתן עתה לטעון בבירור כי גרסאות הנוסח, המופיעות בציטוטי פסוקים שבפרושיהם, אין מקורן בטעויות סופרים ואשגרות מעתיקים. גרסאות אלה משקפות בבירור את נוסח ספרי המקרא שהיו לפניהם: ספרים 'חוץ מסורתיים', שייצגו מסורות סופרים עתיקות מקבילות לנוסח המסורה, אשר הוו את הרוב המכריע של ספרי המקרא בכל קהילות אשכנז, לאורך כל ימי הביניים, ועד ראשית עידן הדפוס.**³⁵

ובכן, התשובה לשאלתנו בדבר נוסח התורה שעמד בפני רש"י היא שהוא החזיק כנראה בנוסח 'חוץ מסורתי', שהיה נפוץ בספרי תורה ובכתבי יד אשכנזיים בטרם נטל נוסח המסורה שהגיע מספרד את הבכורה.

• מחקריו של יצחק פנקובר על כתבי יד אשכנזיים

חוקר אחר שעסק בשאלות אלו הוא פרופ' יצחק פנקובר, שהגיע למסקנות דומות לכהן. להלן נביא את עיקריהן:³⁶

מי שבדק את חילופי נוסח המקרא שבכתבי יד של פירוש רש"י ימצא שכמעט כולם באים בכתבי יד אשכנזיים מימי הביניים. אמור מעתה שנוסח המקרא בפירוש רש"י משקף את נוסח המקרא של כתבי היד האשכנזיים של ימי הביניים, ואינו משקף שיבושי מעתיקים סתם... נוסח התורה שהיה לפני רש"י היה דומה בטיפוסו לנוסח בקבוצת כתבי היד האשכנזיים.³⁷

על פי פנקובר "סופרי אשכנז המשיכו מסורת עתיקה שהיתה **שונה** ממסורת הנוסח של כתבי היד המזרחיים³⁸ המדויקים (כמו הקודקסים הטברניים **א**, **ל**, **ש** וכדומה)... הם המשיכו מסורת עתיקה נוספת". הוא בהן כתב יד מזרחי מהמאה העשירית, ק3 (קהיר 3) "שיש בו נוסחאות רבות בתורה שאינן מתאימות למה שבא בכתר ארם צובה", והגיע

³⁵ כהן, נוסח המקרא שהיה לפני רש"י ותלמידיו, עמ' 37-38.

³⁶ יצחק פנקובר, נוסח המקרא שעמד לפני רש"י כפי שהוא משתקף בפירושו למקרא, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, רש"י דמותו ויצירתו, עמ' 99-123, ירושלים, 2008

³⁷ פנקובר, נוסח המקרא שעמד לפני רש"י, עמ' 105.

³⁸ שימו לב שבהקשר כזה המשמעות של 'מזרחי' אינו מדינחאי לעומת מערבאי, כלומר בבלי לעומת טברני או ירושלמי (ארץ ישראל), אלא מזרחי (טברני/בבלי/ירושלמי) לעומת מערבי (ספרדי/אשכנזי).

למסקנה ש"חילופי הנוסח בכתבי היד האשכנזיים חוזרים למקורות קדומים יותר, כגון כתב יד Q3, כתב יד מזרחי מהמאה העשירית.³⁹

פנקובר מביא דוגמא מעניינת של חילוף גרסה בדברי רש"י. בפירושו לבמדבר טו, לט, כותב רש"י על מצוות ציצית "וזכרתם את כל מצות ה' – שמנין גימטריא של 'ציצית' שש מאות, ושמונה חוטין וחמישה קשרים, הרי תרי"ג". אבל בנוסח המקובל 'ציצת' כתוב חסר, והחשבון יצא רק 603. בנוסף, בפירושו לתלמוד מביא רש"י שני מקומות אחרים בתורה שבהם הוא אומר שכתוב 'ציצית' מלא. פנקובר בדק כתבי יד מימי הביניים ומצא שברבים מהם כתוב 'ציצית' מלא בשלושת המקומות, בשונה מהנוסח המקובל. מסכם פנקובר: "חילופי נוסח המקרא הבאים בכתבי היד של פירוש רש"י משקפים את נוסח פירושו כפי שיצא מידו והם משקפים את נוסח המקרא שהיה לפניו – ונוסח זה, כפי שראינו, הוא נוסח המקרא שבכתבי היד האשכנזיים, המתאפיין בחילופים רבים מן הנוסח המקובל, לרבות בתורה. מקורו במסורת עתיקה נוספת."⁴⁰

בשנת 2007 פרסם פרופ' פנקובר מאמר נוסף המתחבר לנושא שלנו,⁴¹ ובו הוא מציין שמהתקופה שבין המאה העשירית למאה השתיים-עשרה שרד רק מספר זניח של כתבי יד עבריים ממערב אירופה. מאידך גיסא, שרדה עדות על כתבי יד שכתבום חכמי אשכנז הראשונים – בהערות על כתב יד לייפציג של מכיר בן קרשביא מהמאה השלוש עשרה. מכיר הוסיף בגליונות כתב יד זה הערות על נוסח התורה שנמצאו בכתבי יד שונים, מצחפים,⁴² שכתבום חכמי אשכנז הראשונים. יש 875 הערות שעיקרן מר' גרשום מאור הגולה, ר' מנחם מיואני ור' מאיר (כנראה ר' מאיר בן קלונימוס משפיירא).⁴³

פנקובר מצא שחילופי הנוסח של שלושה חכמי אשכנז אלה קרובים מאוד לחילופי הנוסח ב-Q3 (כ"י קהיר 3 שהזכרנו לעיל). מסקנתו: החילופים בכתבי יד האשכנזיים חוזרים למקורות קדומים כגון כ"י קהיר 3, ולא התחדשו באשכנז. מצחפי המסורה של התורה שכתבום שלושת הראשונים הללו כללו חילופי נוסח החולקים על הנוסח המקובל, והם לא היו חריגים באשכנז. הרוב המכריע של חילופי הנוסח היה עניין של מלא וחסר.⁴⁴ פנקובר גם עסק בארבע הפרשיות שבתפילין.⁴⁵ בהלכות תפילין ומזוזה וספר תורה כתב הרמב"ם: "ארבע פרשיות אלו שהן: 'קדש לי', 'והיה כי יביאך יי', שבספר 'ואלה שמות', ו'שמע', 'והיה אם שמוע', הן שנכתבות בפני עצמן ומחפין אותן בעור ונקראין תפילין ומניחין

³⁹ פנקובר, נוסח המקרא שעמד לפני רש"י, עמ' 109-111.

⁴⁰ פנקובר, נוסח המקרא שעמד לפני רש"י, עמ' 115-116.

⁴¹ יצחק פנקובר, נוסח התורה בכתבי יד שכתבום חכמי אשכנז הראשונים במאות העשירית-השתיים עשרה, שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, כרך יז (תשס"ז) עמ' 279-308.

⁴² פנקובר, נוסח התורה בכתבי יד שכתבום חכמי אשכנז, עמ' 6.

⁴³ פנקובר, נוסח התורה בכתבי יד שכתבום חכמי אשכנז, עמ' 2-3.

⁴⁴ פנקובר, נוסח התורה בכתבי יד שכתבום חכמי אשכנז, עמ' 15.

⁴⁵ פנקובר, נוסח התורה בכתר ארם צובה – עדות חדשה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, 1992, עמ' 53-55.

אותן על הראש וקושרין אותן על היד ואפילו קוצו של אות אחת מארבע פרשיות אלו מעכב את כולן מן התורה עד שיהיו נכתבות שלימות כתיקונן. וכן שתי פרשיות שבמזוזה שהן 'שמע' 'והיה אם שמוע', אפילו אות אחת משתי הפרשיות אם חסר קוצו מעכב מן התורה עד שיהיו שתייהן נכתבות שלימות. וכן ספר תורה שחיסר אפילו אות אחת פסול.⁴⁶ בפרק הבא הוא מוסיף כי "צריך להזהר במלא וחסר עד שיהיו ארבעתן כתובות כמו שהן כתובות בספר תורה הבדוק שאם כתב החסר מלא פסול עד שימחק היתר ואם כתב המלא חסר פסול ואין לו תקנה ואלו הן החסרות והמלאות שיש בארבע פרשיות אלו." בהמשך דבריו מביא הרמב"ם רשימה של 72 החסרות והמלאות שיש בארבע הפרשיות.⁴⁷

אולם המציאות לא הייתה כנראה מעולם כה חד משמעית ואחידה. פנקובר כותב על כך כי "מן הראוי לציין כי אף שיש כתבי יד טברניים מדויקים המתאימים לכתר בכל 72 התיבות הללו שבפרשיות התפילין ... אין פירוש הדבר שכל כתבי היד וכל הדפוסים הסכימו בתיבות הללו. לדוגמה, כ"י ל שונה בדוגמא אחת (דברים ו 9: א מזוזת, ל מזוזת)... והמעייין בכתבי יד אשכנזיים ימצא שינויים נוספים... וראה עוד דפוס שונצינו רמ"ח/1488, המבוסס על כתבי יד אשכנזיים, החולק על 14 מתוך 72 התיבות". כלומר שבחלק מן הנוסחים ישנה סטייה מהנוסח המקובל שהוא נוסח הרמב"ם ב-14 מקומות בפרשיות התפילין, אף על פי שכל סטייה פוסלת את התפילין!!

• נוסח התורה באשכנז על פי מחקרו של ר' מרדכי דב וינטרויב

גם ר' מרדכי דב וינטרויב חקר את נוסח התורה באשכנז בתקופת הראשונים. במאמר שפרסם בשנת 2015⁴⁸ הוא כותב שהכרעות נוסח המסורה הטברנית לא התקבלו בתחילה באשכנז, שם המשיכו להחזיק בנוסחאות עתיקות שהיו בידיהם. מוצאן של נוסחאות אלו מן המזרח בתקופה קדומה. אט אט התקבל באשכנז נוסח המסורה המקובל, וכיום הנוסח האשכנזי זהה לנוסח הספרדי, והוא גם נוסח עדות המזרח למעט התימנים.⁴⁹

⁴⁶ משנה תורה לרמב"ם, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה, פרק א, הלכות א-ב.

⁴⁷ משנה תורה לרמב"ם, הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה, פרק ב, הלכות ב-ג.

⁴⁸ ר' מרדכי דב וינטרויב, נוסח התורה של רבי יהודה החסיד, ירושתנו, ספר שמיני, תשע"ה, עמ' יג-לו.

⁴⁹ וינטרויב, נוסח התורה של רבי יהודה החסיד, עמ' יג-זו.

• מחקריו של יוסי פרץ על נוסח התורה

מחקר נוסף הוא עבודת הדוקטורט פורצת הדרך של ד"ר יוסי פרץ, "התורה בכתבי יד, בתיקוני סופרים ובספרי תורה אשכנזיים בתקופת ימי הביניים: נוסח, פרשיות פתוחות וסתומות וצורות השירות".⁵⁰ נסכם כאן את עיקרי מאמריו של פרץ הנוגעים לנושא שלנו. שימו לב שאצל פרץ המונח "נוסח" הוא קיצור ל"נוסח האותיות" ומתייחס רק לכתב, וכל אחד מהשלושה: כתיב [=נוסח האותיות], פרשיות ושירות הוא "קטגוריה". אצלי "נוסח" כולל כתיב, פרשיות ושירות.

כתבי יד מקראיים רבים מן המאות 10-15 שרדו, רובם מצחפי מסורה, ומוצאם בארץ ישראל, ספרד, תפוצות אשכנז [דהיינו גרמניה, צרפת ואנגליה], איטליה ועוד; אולם עובדה מפתיעה היא ששרדו רק מעט מאוד ספרי תורה. חלק מן הספרים נשרפו על ידי שונאי ישראל, חלקם נלקחו מהיהודים, ואלה שנפסלו לקריאה בבית הכנסת נגזזו או נקברו על ידי היהודים עצמם על פי ההלכה. המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים לא השקיע מאמצים באיתור ספרי תורה ובצילומם כפי שעשה בכתבי היד המצחפיים. חוסר עניין והיעדר צילומים הם אפוא בין הגורמים שהביאו עד לאחרונה להזנחת מחקר ספרי התורה, בניגוד למצחפים שזכו להתעניינות גדולה יותר.⁵¹

ספרים שנכתבו באשכנז נחשבו כבלתי מדויקים לעומת "ספרי ספרד המדויקים" ואור תורה קבע שאין לסמוך עליהם. מחקרים מהשנים האחרונות הפריכו טענות אלה והוכיחו שכתבי יד אלה מאשכנז משמרים מסורות עצמאיות שמקורן במגוון קדום של "טיפוס המסורה" שנוצר לפני קיבוע הנוסח המוסמך של טיפוס המסורה. הדוקטורט מתמקד בתורה ובוחן 242 כתבי יד אשכנזיים (כולל ספרי תורה ותיקוני סופרים) שבהם שרד לפחות אחד משני הספרים, שמות או דברים, שמהם נוטלים את קטעי המדגם. פרץ בחן את שלוש הקטגוריות הנחשבות לסימני המובהקים של הנוסח המוסמך: כתיב, פרשיות פתוחות וסתומות וצורת השירות. הבסיס להשוואה היה כתר ארם צובה. את שיעור מרווח השינויים שבין כתבי היד האשכנזיים לכתר ארם צובה חילק לשלוש קבוצות עיקריות (א', ב', ג') ואף לקבוצות משנה.

כדי לבחון את קטגוריית הכתיב בחר פרץ בשני חתכי השוואה: הראשון, שני רצפי טקסט (אחד בספר שמות ואחד בספר דברים); והשני, הכתיב "אותם"/"אתם"⁵² בספר

⁵⁰ יוסף פרץ, "התורה בכתבי יד, בתיקוני סופרים ובספרי תורה אשכנזיים בתקופת ימי הביניים: נוסח, פרשיות פתוחות וסתומות וצורות השירות", חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ח, גרסה מעודכנת באוקטובר 2016.

⁵¹ ד"ר יוסף פרץ, נוסח האותיות בספרי תורה אשכנזיים מימי הביניים, פרק יא ב- 'לשון ומסורה – אסופת מאמרים', יוסף פרץ, הוצאת מכללת אורות ישראל, 2019, עמ' 239-256.

⁵² חילוף זה הוא בעל חשיבות מיוחדת כי הוא הדוגמא שבחר בו הרמב"ן בהקדמתו לפירושו לתורה להדגיש את ההלכה שיש לפסול ספר תורה בשל אי-דיוק בחסר או מלא. וכך הוא כותב שם "ומפני זה ספר תורה שטעה בו באות אחת במלא או בחסר, פסול, כי זה הענין יחייב אותנו

דברים. בחתך הראשון התוצאה הייתה שבערך 15% מכתבי היד משתייכים לקבוצה א' (הקרובה לנוסח המסורה) וכשני שלישים משתייכים לקבוצה ג' (הרחוקה מנוסח המסורה). לאחר הפעילות של יד ב' (המסרן, ראה לעיל על מחקרו של כהן) עלה אחוז המשתייך לקבוצה א' לכשליש. בחתך השני התוצאות הראו כי 44% שייכים לקבוצה א' לאחר עבודתו של יד א' (הסופר), והמספר עלה ל-72% לאחר עבודתו של יד ב'.⁵³

מציאות רבת גוונים זו שלטה בכתבי יד אשכנזיים בימי הביניים במשך כשלוש מאות שנה, והמשיכה אף בתחילת עידן הדפוס. פרץ מוסיף שפה ושם היו ניסיונות להשיג ספרי מופת מחוץ לאשכנז לצורך העתקת ספרי תורה, אך אלה היו פרי יוזמה של יחידים, והם לא הצליחו לשנות את המציאות ביסודה. בשנת 1488 יצא לאור הדפוס הראשון של התנ"ך השלם בשונצינו איטליה, אך הוא התבסס על כתבי יד אשכנזיים מהטיפוס הרחוק מהנוסח המוסמך של המסורה. לפי האומדן, מספר חילופי הכתיב המצויים בטקסט התורה בין תנ"ך זה לכתר ארם צובה הוא יותר מאלפיים. פחות מארבעים שנה לאחר מכן משתנה מצב זה מקצה לקצה, עם הוצאתה לאור של המהדורה השנייה של מקראות גדולות (של יעקב בן חיים אבן אדוניהו) בדפוס וונציה, בשנים 1524-1525. מהדורה זו התבססה על כתבי יד ספרדיים מדויקים, וכתוצאה מכך כמות חילופי הכתיב בתורה ירדה ל-111.⁵⁴

במאמר נוסף משנת 2019 מביא פרץ את המעשה שמספר המאירי⁵⁵ על הגעתו בתחילת המאה ה-14 של "רב גדול ומעולה ומופלא בחכמה וישיבה", ר' שמואל הקטן, מאשכנז לטוליטולא [טולדו שבספרד], כדי לקבל "חומש מדויק בכל תקון ספר תורה על פי ספר הרמ"ה כדי להוליכה לאשכנז לדקדק בו ספרי תורה". כנראה הניסיון הבודד הזה לא הניב פירות, וכאמור לעיל המצב הטקסטואלי הכללי באשכנז לא השתפר. פרץ מביא ציטוט מחיבור של ר' יום טוב ליפמן מוילהויזן שחי באשכנז ונפטר בשנת 1440, שבו הוא מתאר את המצב בדורו ומותח ביקורת על הסופרים:

יען כי בעוונותינו הרבים התורה נשתכחה ולא נמצא ספר תורה כתובה כשורה, מפני שהסופרים בורים והלומדים אין משימים ליבם לזאת, על כן יגעתי למצוא ספר תורה כתובה כתיקונה באותיות ובפתוחות ובסתומות, ולא מצאתי, ואין צריך לומר בדקדוק חסרות ויתרות, אשר נעלם מכל בני הדור, ועל זה אנו אנוסים... ואנחנו מניחים לסופרים הבורים לכתוב לפי הרגלם, הרי אנחנו מזדיין...⁵⁶

לפסול ספר תורה שיחסר בו 'ו' אחד ממלת 'אותם' שבאו מהם שלשים ותשעה מלאים בתורה...". ראה פרץ, נוסח האותיות בספרי תורה אשכנזיים מימי הביניים, הערה 25.

⁵³ פרץ, התורה בכתבי יד, בתיקוני סופרים ובספרי תורה אשכנזיים, עמ' ו-ט.

⁵⁴ פרץ, התורה בכתבי יד, בתיקוני סופרים ובספרי תורה אשכנזיים, עמ' י.

⁵⁵ הבאתי אותו במלואו בספרי, עמ' 104-106.

⁵⁶ ד"ש לוינגר וט' קופפר, 'תיקון ספר תורה של ר' יום טוב ליפמן מוילהויזן, סיני ס (תשכ"ז), עמ' רסח-רלז, על פי פרץ, נוסח האותיות בספרי תורה אשכנזיים, עמ' 246.

בעניין תיארוך ספרי תורה מתקופת ימי הביניים פרץ מונה שלושה מאפיינים פנימיים צורניים שעוזרים לתיארוך:

1. סימון תגים מיוחדים ואותיות משונות, ובפרט באות 'ה'.
2. צורת הכתיבה של הפסוק בשמות טו יט, "כי בא סוס פרעה..." בסוף שירת הים.
3. תוספת פרשיות פתוחות וסתומות במקומות שבהם אין פרשה חדשה בנוסח המקובל.

והוא מוסיף "כללו של דבר: בכל ספרי התורה האשכנזיים המאוחרים נעלמו כל התופעות האלה, וסימנים אלה בהחלט יכולים לסייע בידינו בתיארוכם של ספרי תורה. בנוסף למאפיינים הנ"ל גם תחום הפליאוגרפיה [חקר הכתב והתפתחות הגרפית] נחשב היום במחקר למדע די אמין. כך למשל ניתן להשוות את צורת האותיות של ספרי תורה לצורת האותיות של מצחפים מתוארכים, ובדרך זו ניתן להגיע גם לתיארוך ספרי תורה שונים.⁵⁷

במחקר שעליו מדווח פרץ הוא בחן ששה ספרי תורה אשכנזיים, שלושה מהמאות 14-12 ושלושה מהמאה ה-16 ואילך. הוא השווה אותם עם כתר ארם צובה, ולצד כל חילוף רשם את כמות כתבי היד האשכנזיים (מתוך 226 שנבחנו בדוקטורט) המשותפים באותו חילוף. תוצאות הבהינה הראו ששלושת ספרי התורה המאוחרים היו קרובים יותר לנוסח המסורה המוסמך משלושת ספרי התורה הקדומים, ובאופן משמעותי. נמצאו 42 חילופים בין ששת ספרי התורה וכתר ארם צובה, וכולם מצויים בלפחות חלק מ-226 כתבי היד. היו חילופים משותפים רבים. מסיק פרץ "זיקה הדוקה זו של שיתוף מלמדת על הקשר הגנטי שבין ספרי התורה ובין כתבי היד בני אותה התקופה ואותו המקום; ואשר על כן אין להעלות על הדעת שהחילופים בספרי התורה האשכנזיים הם תוצאה של שיבושים מקריים". פרץ בחן גם כתבי יד מזרחיים קדומים,⁵⁸ ומצא חילופים משותפים בינם לבין ששת ספרי התורה. דבר זה מלמד ש"מסורת הטקסט שבימי הביניים לא נוצרה באשכנז, אלא היא בעלת שורשים עתיקים שמקורם בארץ ישראל". והוא מוסיף "אין ספק, ששיעור ניכר כזה של שיתוף בין ספרי התורה ובין כתבי היד העתיקים הרחוקים זה מזה במקום ובזמן, מלמד על גלגול של מסורת עתיקה ששלוחותיה הגיעו עד לספרי התורה האשכנזיים בימי הביניים", וכאמור לעיל "ככל שהספרים מאוחרים יותר כך הם קרובים יותר לנוסח המסורה".⁵⁹

במאמר נוסף שהתפרסם גם הוא בשנת 2019 סוקר פרץ חשיפה של ספרי תורה עתיקים או חלקים מהם בשנים האחרונות.⁶⁰ הוא מדווח שפרופ' פנקובר חשף כמה ספרי

⁵⁷ פרץ, נוסח האותיות בספרי תורה אשכנזיים, עמ' 246, הערה 24.
⁵⁸ רשימת תשעת כתבי היד המזרחיים הקדומים מופיעה בעמ' 256 וכוללת א, ל, ק3.
⁵⁹ פרץ, נוסח האותיות בספרי תורה אשכנזיים, עמ' 247-254.
⁶⁰ ד"ר יוסף פרץ, 'ספר תורה שלם מאשכנז מהמאה השלוש-עשרה', פרק כ ב- 'לשון ומסורה – אסופת מאמרים', יוסף פרץ, הוצאת מכללת אורות ישראל, 2019, עמ' 483-526.

תורה. האחד הוא ספר תורה מזרחי, שיריעה אחת ממנו נמצאה ב-Jews College בלונדון, ויריעה שנייה באוניברסיטת דיוק בארה"ב, ותוארכה בשיטת פחמן-14 למאות 7-8. פנקובר זיהה גם יריעה נוספת באוניברסיטת דיוק ששייכת לאותו ספר תורה. ר' מרדכי דב וינטרויב הצליח לזהות קטעים נוספים מאותו ספר תורה בגניזה הקהירית. בנוסף, סיראט וירדני גילו שרידיהם של ששה ספרי תורה שזמן כתיבתם מיוחס לפני שנת אלף. וכן פראני חשף בבולוניה באיטליה ספר תורה שלם שנכתב לפני כ- 850 שנה.

ספר תורה עתיק אחר (כמעט שלם) התגלה לפני שנים מעטות ונמכר במכירה פומבית בסות'ביז בניו יורק בסוף שנת 2015, וכעת נמצא במוזיאון המקרא בושינגטון. הספר נכתב באשכנז ומיוחס לסביבות 1290. לפני המכירה שלח בעליו צילומים של הספר לפרץ וביקשו לתארו ולעמוד על ייחודו. ספר תורה זה "**הספר דדן**" הוא מוקד מאמרו זה של פרץ.

פרץ בחן את ספר התורה בקטגוריות אלה:

1. נתוני הספר (ממדים, דיו, צורת האותיות ועוד)
2. צורת הכתיבה של שירת הים ושירת האזינו
3. חלוקה לפרשיות
4. דרכי התיקון בחלוקה לפרשיות
5. פרשה סדורה
6. נוסח האותיות
7. ווי העמודים ו-בי"ה שמ"ו⁶¹
8. דרכי התיקון בספר תורה בכתיבת שם השם ובהעברתו
9. עיצוב הדף – השארת רווח בין פסוק לפסוק
10. צורת הכתיבה של סוף התורה

נסקור כאן את דבריו בקטגוריות 6 ו 9. במאמר אחר נעסוק בדבריו בקטגוריה 3. **מה בקטגוריה 6, נוסח האותיות?** בדברינו לעיל הבאנו את תוצאות בדיקת הקרבה לכתר ארם צובה בארבעה פרקים של התורה, שניים בשמות ושניים בדברים, כתיבת יד א' והגהת יד ב', בכמאתיים וארבעים מצחפים אשכנזיים. בספר דדן נמצאו שני חילופים בפרקי שמות, ואף לא חילוף אחד בדברים. שני החילופים בשמות תוקנו על ידי יד ב' אבל הוא גם "תיקן" מקום אחד בדברים, ושינה אותו בכך מהנוסח בכתר ארם צובה. הספר דדן שייך אפוא לקבוצה א', הקרובה ביותר לנוסח המסורה. פרץ מדייק כי "ספר התורה דדן שהוא בן המאה ה-13, וכמוהו יש רק עוד שני מצחפים [מהמאה ה-13], הוא מן הקדומים ביותר המגלה את הקרבה הגדולה ביותר לכתר בנוסח האותיות". פרץ בדק גם רצף טקסט של

⁶¹ 6 אותיות מסוימות בתורה חייבות להופיע בראש עמוד בספר תורה. ה "ב" הוא של המילה בראשית.

עשרת הפרקים הראשונים של בראשית, ונמצאו בהם שני חילופים שתוקנו על ידי יד ב'. כך התחזקו התוצאות הקודמות.

פרץ בדק בספר דדן את תשעת המקומות שבהם ישנם הבדלי כתיב בין הנוסח המקובל לאשכנזים ולספרדים לבין הנוסח התימני.⁶² הוא מצא שביד א' בשישה מהם יש זהות לנוסח התימני, ובשניים יש זהות לנוסח המקובל (בתשיעי היריעה הוחלפה). בחמישה מהשישה של נוסח התימנים יד ב' תיקנה לנוסח המקובל, ורק את המילה "דכא" השאירו כנוסח תימן וחב"ד. השינויים של יד ב' מדגימים את ההשתלטות של הנוסח המקובל של הרמ"ה, אור תורה ומנחת שי על הקהילות האשכנזיות והספרדיות.⁶³

ומה בקטגוריה 9, עיצוב הדף – השארת רווח בין פסוק לפסוק? בספרי תיארתי את סיפורו של ספר תורה שכתב במו ידו הרמ"א שחי בקרקוב בפולין במאה ה-16. הרמ"א העיר בהגהתו לשולחן ערוך כי "גם צריך להניח מעט חלק בין פסוק לפסוק"⁶⁴; כלומר שיש להשאיר רווח בין סוף כל פסוק לתחילת הפסוק הבא, בנוסף לרווח הרגיל של אות אחת בין מילה למילה. כך הקורא בתורה יודע היכן סוף כל פסוק, דבר המקל על קריאת התורה. פרץ מביא מקורות עתיקים להלכה זו ממחזור ויטרי⁶⁵ ומהסמ"ק⁶⁶, שבהם כתוב שיש להשאיר רווח כמלא תיבה קטנה בין פסוק לפסוק. בספר דדן הכותב השאיר בדרך כלל רווח בן שתיים עד שלוש אותיות בין פסוקים. והוא מוסיף:

בתקופה מאוחרת יותר נתעוררו ספקות לגבי המנהג הזה, ועלתה השאלה אם ראוי לבצעו, שכן לפי רבנו תם רווח בגודל זה נחשב כרווח של פרשה סתומה, ואם כך כיצד ניתן יהיה להבחין בין שני סוגי הרווחים? בשל הספק ביקש מגיה מאוחר לבטל את הרווחים בין הפסוקים, והוא עשה זאת, בדרך כלל, באמצעות הרחבת האות האחרונה בפסוק, וכשלא ניתן להרחיב אותה אות ביצע את התיקון בראש התיבה הראשונה שלאחר הרווח. להלן דוגמאות אחדות לביטול הרווחים בפסוקים הראשונים של ספר בראשית. בתורה יש 5845 פסוקים ומבט כללי מלמד שהמגיה החל בתיקונים כסדר, אך לאט לאט חלה ירידה במוטיבציה והפסיק לתקן, ככל הנראה, בשל המלאכה המרובה.

⁶² ראה פרק 15 בספרי.

⁶³ פרץ, 'ספר תורה שלם מאשכנז מהמאה השלוש-עשרה', עמ' 505-509.

⁶⁴ שולחן ערוך אורח חיים, הלכות תפילין לב, לב. אמנם הרמ"א הביא הלכה זו בהלכות תפילין, אבל זו גם פסיקתו לגבי כתיבת ספר תורה.

⁶⁵ הלכות מזוזה, סימן תקטו. בעל מחזור ויטרי הוא ר' שמחה בן שמואל מוויטרי (הסמוכה לטרוויי בצרפת), תלמידו ומחותנו של רש"י.

⁶⁶ בעל ה"ספר מצוות קטן" הוא ר' יצחק בן יוסף מ-Corbeil ליד פריז שחי בסוף תקופת בעלי התוספות (1210-1280 בערך).

• סיכום

מכאן נחזור ונסכם את הדיון שפתחנו בו, בדבר הנוסח של רש"י בפרשיות התפילין והמזוזה. מתברר שאין להתפלא על השינויים בין נוסח רש"י, נוסח רבנו תם והנוסח המקובל של הפרשיות. אדרבא, רש"י ורבנו תם הם מייצגים נאמנים של מגוון הנוסחים המצויים באשכנז בימי הביניים הקדומים, קודם חדירת הנוסח המקובל (נוסח המסורה הטברני עם הכרעותיו של הרמ"ה) לתפוצות אשכנז. מקורם של נוסחים עתיקים אלו הוא מהמזרח. פירושי רש"י לתורה ולתלמוד מהווים אפוא שריד לאותו עולם נוסח שנעלם.